

Grygier, Tadeusz

"Jahrbuch der Albertus-Universität
zu Königsberg" (Pr.), Wyd. Göttinger
Arbeitskreis Kitzingen (Main)
Würzburg, rok 1951-1957 (tom I-VII) :
[recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 44-48

1957

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

oder ob etwa Beeinflussungsversucher von Aussenstehenden vorgenommen worden sind.

3. Die Einreise staatspolnischer Lehrer darf unter keinen Umständen vor erfolgter Zulassung der Schule erfolgen, für die er bestimmt ist. Zuständig für die Erteilung der Einreiseerlaubnis darf nur der betreffende Regierungspräsident nach vorheriger Anhörung des in Frage kommenden Landrats sein. Dagegen muss die bisher übliche Genehmigung der Einreiseerlaubnis seitens des Berliner Polizeipräsidenten in Fortfall kommen.

4. Die staatspolnischen Lehrer haben sich jeglicher Betätigung im öffentlichen und Vereinsleben zu enthalten, insbesondere ist es ihnen untersagt irgendwelchen Unterricht zu erteilen, der über den Rahmen des Lehrplans der Volksschule hinausgeht. Bei Zuwiderhandlungen muss sofortige Entziehung der Lehrererlaubnis und Ausweisung erfolgen.

5. Lehrkräften, die in einem unmittelbaren Verhältnis zur polnischen Armee stehen, ist die Zulassung zu verwehren.

Diese Massnahmen, die, wie schon gesagt, den Zweck haben sollen, die grössten Missstände sofort abzustellen, sind lediglich für eine Übergangszeit gedacht, bis durch eine gesetzliche Regelung seitens des Reiches die sogenannte grosse Lösung erfolgt. Die Widerstände der preussischen Behörden gegen ein Reichsrahmengesetz werden vor allem mit dem Hinweis auf die Verschiedenheit der Lage in den einzelnen Minderheitsgebieten begründet. Wir haben bereits in Ziffer 1/der Einleitung darauf hingewiesen, dass diese Begründung nicht stichhaltig ist. Der an sich richtige Grundsatz: „Minderheit ist, wer will“ muss seines jetzigen Charakters entkleidet werden, der eine Umfälschung in dem Sinne bedeutet: Minderheit ist, wen die polnische Propaganda erpresst. Die Ablegung eines klaren Bekenntnisses der Zugehörigkeit zum polnischen Volkstum auf der Grundlage eines Nationalkatasters muss auch den Gedanken der kulturellen Selbserhaltung und Verpflichtung verwirklichen, wenn das Polentum behauptet, als proletarische Minderheit eine solche Regelung nicht tragen zu können. Es kommt ja dabei weniger auf die Beschaffung der Geldmittel für die Schulen an, die ja auch jetzt aus den polnischen Staatskassen fliessen, sondern auf den Zwang zum eindeutigen Volkstumebekenntnis, ohne dass die Berechtigung auf nationale und kulturelle Selbsterhaltung überhaupt nicht anerkannt werden kann.

ZAPISKI BIBLIOGRAFICZNE

JAHRBUCH DER ALBERTUS-UNIVERSITÄT ZU KÖNIGSBERG (Pr.)
Wyd. Göttinger Arbeitskreis Kitzingen (Main) Würzburg. Rok 1951-1957
(tom I-VII).

Wydawnictwo to, założone przez Fryderyka Hoffmanna, jest jednym z licznych wydawnictw niemieckiego rewizjonizmu naukowego, organizowanego w Niemieckiej Republice Federalnej. Ogólnie znane są nauce polskiej „Ostforschung” zachodnio-niemieckich historyków czy ziomkostw, stąd nie o nich będę szczegółowo informował¹⁾. Wyjąje się, że nad dwoma sprawami trzeba się zastanowić. Po pierwsze: nad naszą repliką na Roczniki, których objętość z lat 1951 — 1957 wynosi przeszło 2.500 stron druku, nie licząc dużej ilości zeszytów dodatkowych; druga sprawa, to konieczność omówienia zawartości „Ostpreussenblatt”, organu ziomkstwa prusko-wschodniego, tak jak to dla „Unser Oberschlesien” uczynił K. Jonca²⁾. Olsztyński ośrodek winny interesować przede wszystkim niemieckie ośrodki polityczno-naukowe w Getyndze, Hamburgu, w Leer oraz w Gelsenkirchen.

Scharakteryzowanie zawartości siedmiu tomów Roczników w krótkiej notatce bibliograficznej jest niemożliwością. Na jedną generalną sprawę

¹⁾ A. J. Kamiński: Formy organizacyjne niemieckiego rewizjonizmu naukowego; F. H. Gentzen: „Ostforschung” zachodnio - niemieckich historyków; A. Liczbańska: Organizacje przesiedleńców niemieckich. — Przegląd Zachodni 1954 nr 7/8, 1956 nr 3/4, 1957 nr 1.

²⁾ K. Jonca: Problemy historyczne Górnego Śląska na łamach zachodnio-niemieckiego „Unser Oberschlesien” w r. 1956. Przegląd Zachodni 1957 nr 1, s. 147 — 153.

chciałbym jednak zwrócić uwagę — wydawnictwo to zajmuje się nie tylko sprawami Królewca i Prus Wschodnich. Sięga do całego kompleksu zagadnień Europy środkowo-wschodniej. Dlatego obok stałej bibliografii, dotyczącej terenów wschodnich (prowadzonej przez Herberta Marziana), znajdują się problemy państw i narodów leżących w dorzeczu Dunaju. (Die Donaunationen und ihr staatliches Zusammenleben, opracowane przez Fryderyka Herza).

O szerokim zasięgu zainteresowań Göttinger Arbeitskreis świadczy np. ich archiwum prasowe, które obejmuje nie tylko prasę niemiecką, ale i państw środkowo- i wschodnio-europejskich. I tak znajdują się tam komplety 62 polskich dzienników (z tego 12 polskiej emigracji), 24 czeskich (w tym 4 czeskiej emigracji). Dążność do stworzenia określonego politycznego ośrodka niemieckiego sygnalizują w każdym tomie pozycje dotyczące sytuacji międzynarodowej każdego roku oraz stała obserwacja najczulszego barometru międzynarodowej polityki, t. zn. granicy na Odrze i Nysie. Dla ilustracji tego zagadnienia przytoczę parę stwierdzeń Roczników, które nie są zjawiskami odcosbnionymi, a które są również pewnego rodzaju programem politycznym dla ośrodka w Leer³⁾.

Przedstawię parę tez prof. dr Hansa Kocha i Herberta Marziana⁴⁾. Wychodzą oni z założenia, że pierwszy atak na linię Odra — Nysa przeprowadzili na konferencji moskiewskiej wiosną 1947 r. Marschall i Bevin, wysuwając tezę, „że Niemcom należy zapewnić bazę żywnościową przez oddanie części rolniczych Niemiec Wschodnich”. 21. X. 1949 r. Bundesregierung zapoczątkował mowy okres w swej polityce, tzw. „bewegte diplomatische Ringen um die Wiedervereinigung”. Następnym, trzecim elementem polityki zachodnio-niemieckiej, to stosunek do wspólnoty europejskiej (Die Europäische Nation). Otóż stwierdzają oni, że Niemcy na rzecz tej idei nie poświęcą Odry i Nysy. „Dies, ganz klar, urbi et orbi, herauszustellen gehört zu den Aufgaben des Göttinger Arbeitskreises”. Stąd w Niemczech zachodnich każde miasto Prus Wschodnich posiada swego patrona (Patenamnt). Taki Patenamnt dla Olsztyna, np. znajduje się w Gelsenkirchen. Z drugiej jednak strony stwierdzają, że nie istnieje żadna zasadnicza sprzeczność między interesem niemieckim a „prawidłowo” rozumianą myślą europejską. Co więcej, niemiecka myśl państwową i europejską wzajemnie się uzupełniają. Zasadniczym zaś punktem zbliżenia się tych dwu stanowisk jest ciągłość — prawna przez stosowanie zakazu aneksji, samookreślenia, prawa do ojcowizny, kary za zbrodnie przeciwko ludzkości.

Ta generalna charakterystyka, świadcząca o wyraźnej tendencji ożywienia byłego ośrodka państwowo-twórczego Królewca wcale nie jest zatuzszowana faktem umieszczenia w Rocznikach masy monografii, notatek, wspomnień, prac materiałowych z zakresu: archeologii, numizmatyki, teologii, muzyki, filozofii, filologii, prawa międzynarodowego, studiów archiwalnych, historii, polityki. Równocześnie Roczniki stały się głównym warsztatem prac informacyjnych; prowadzi się systematyczną bibliografię i notatki recenzyjne literatury dotyczącej terenów wschodnich, kiedyś będących pod zaborem niemieckim.

Jeszcze jedną rolę spełniają Roczniki — są organem, w którym umieszcza się spuściznę naukową nieżyjących już profesorów b. Uniwersytetu Królewieckiego, oraz publikuje się bieżące prace b. profesorów i studentów tegoż uniwersytetu.

Wyrywkowo podam tematykę, która obejmuja Roczniki. Berthold Baustaedt umieścił szkic o Henryku v. Plauen (t. II), Helmut Motekat rysuje życie intelektualne Królewca w okresie biedermeierowskim. Joachim v. Braun stale omawia (w tomach II i VII) zakres prac Göttinger Arbeitskreis z lat 1947—1952. Tom IV obejmuje rozprawę Gottholda Rhode o problemach demograficznych Środkowej i Wschodniej Europy. Omawia pałace

³⁾ Das Ostpreussenblatt z 7. IV. 1956 zesz. 7 nr 27. Podstawowym elementem działania ośrodka w Leer są dwie koncepcje. — Wysuwa się tezę o prawie każdego człowieka do swej ojcowizny (Das Recht auf die Heimat), oraz prawo samostanowienia (Das Selbstbestimmungsrecht). Tym sposobem zamierza się storpedować postanowienia poczdamskie o wysiedleniu Niemców: przygotowuje się opinię publiczną do ewentualnego plebiscytu.

⁴⁾ Jahrbuch..., t. VII, s. 325 — 332

problemy migracyjne ze wschodu na zachód i odwrotnie. Herbert Kraus ustosunkowuje się do problemu prawa międzynarodowego — masowych przemieszczeń i zbrodni przeciwko ludzkości. Tom V r. 1955, stron 401, poświęcony jest całkowicie Immanuelowi Kantowi z okazji 150 rocznicy śmierci Kanta. Eberhardt Menzel publikuje rozprawę o zakazie aneksji. Walter Hubatsch przedstawia korespondencję Gustawa Adolfa z lat 1626 — 1627. W tomie VI Mikołaj v. Arseniew omawia rosyjską religijność, Kurt Forstreuter nawrócenie Gedymina, Edward Anderson daje obrazek z życia kulturalnego Królewca. W tomie VII Gottfried Martin przedstawia stosunek nowoczesnej matematyki do filozofii Kanta, Fryderyk Hossbach rozwój i zmiany sktrukturalnie - organizacyjne naczelnego dowództwa armii pruskiej w latach 1655 — 1918, Joachim v. Braun omawia 10-letnią działalność Göttinger Arbeitskreis.

Tyle uwag ogólnych.

Poruszę jeszcze dwie sprawy szczegółowe, które, wydaje się, muszą doczekać się w najbliższym czasie opracowania polskiego. Chodzi tu o ocenę stosunku Prus do Brandenburgii i Polski. Przyjmując, że Prusy zawsze przeciwstawiły Berlinowi (Brandenburgii) swój stały ośrodek państwowotwórczy i stały przed alternatywą — albo utrzymać własne państwo, albo poddać się innemu państwu (albo Berlinowi, albo Warszawie). Drugą sprawą to omówienie historii Mazur i Warmii w latach 1945 — 1955. Dłużej więc zatrzymam się nad artykułami Fritza Tervena: Stellung und Bedeutung des Preussischen Etatsministerium zur Zeit Friedrich Wilhelm I 1713 — 1740 (t. VI, s. 159 — 179), oraz na pracy Rudolfa Neumanna: Ostpreussen unter polnischer Verwaltung (t. VII, s. 266 — 275).

Fr. Terven wyraźnie podkreśla, że dotychczasowa historiografia niemiecka oceniała absolutystyczną koncepcję ustroju państwa pruskiego za twór rodziny królewskiej i że ten absolutyzm wywarł wielki wpływ na ustrój administracyjny państwa, a przede wszystkim na Prusy Książęce⁵⁾. Dalej wszelką obronę stanów pruskich przed centralizmem berlińskim traktowano jako separatyzm, który trzeba było całkowicie zgnieść, jako pozostałość dawnych feudalnych czasów⁶⁾. Tymczasem Terven stwierdza, że „świadomość własnej tradycji państwowej tkwiła w Prusach Wschodnich długo, aż do XIX wieku. Dlatego też nie można stawiać sprawy tak, jakby Berlin absolutystyczny narzucił się Prusom. Prusy bowiem same poddały swą myśl Berlinowi. W tym leży podstawa ciągłości tradycji państwa krzyżackiego”⁷⁾. Błąd szkoły Schmollera (Acta Borussia) polegał na tym, że w aktach tych uwydatniał absolutystyczną administrację, jej pozostałość aktową, neglżując całkowicie pozostałą administrację dawną, uważając ją za zamierające gałęzie. Tymczasem ta dawna administracja żyła, wpływała w dalszym ciągu na życie Prus Książęcych i naprawiała błędy centralistycznej administracji berlińskiej. Szczególnie lata 1710 — 1740 są latami walki stanów pruskich z centralizmem berlińskim nawet z jego symbolem — koronacją w 1701 r. w Królewcu. Terven podkreśla, że „znajomość Erleutertes Preussen jest konieczną, by przeciwstawić się jednostronności Acta Borussia”⁸⁾.

Cały więc spór Tervena — nawet szerzej — Göttinger Arbeitskreis z dotychczasowym stanowiskiem historiografii i polityki niemieckiej wobec Prus Wschodnich przybiera szeroki zasięg. Göttinger Arbeitskreis jest więc nie tylko organem niemieckiego rewizjonizmu naukowego, ale i grupą walczącą o pozycję polityczną w obecnych Niemczech, grupa, która chce udowodnić, że odsunięcie pruskiego ośrodka państwowego od politycznego

⁵⁾ Jahrbuch t. VI, s. 139

⁶⁾ Tak na te sprawy patrzyła szkoła Schmollera, zob. E. R. Uderstaedt, Die Ostpreussische Kammerverwaltung. Ihre Unterbehörden und Lokalorgane unter Friedrich Wilhelm I. und Friedrich II. Königsberg 1911

⁷⁾ Jahrbuch... t. VI, s. 160. Zob. W. Hubatsch: Kreuzritterstaat und Hohenzollernmonarchie. Zur Frage der Fortdauer des Deutschen Ordens in Preussen. Festschrift f. H. Rothfels. Berlin 1951.

⁸⁾ Jahrbuch t. VI, s. 163. Zob. Erleutertes Preussen, wyd. Lilienthal Królewiec 1724. Stanowisko zwolenników Polski znalazło swój wyraz w „Verteidigtes Preussen. Gravamen über die königliche Würde von Preussen. Königsberg 1703”, występujących przeciwko koronacji Hohenzollerna w Królewcu.

kierownictwa Rzeszą Niemiecką, neglizowanie Prus Wschodnich (Królewca), jest załamaniem ciągłości tradycji państwowej Niemiec. Że zaś jeszcze dzisiaj znaczna część polityków i ludności niemieckiej patrzy na Prusy Wschodnie obojętnie, temu dał wyraz pośrednio B. Schumacher w r. 1953. Stwierdza on, że dawne stare pokolenie Prus Wschodnich musi na terenie Niemieckiej Republiki Federalnej szczególnie walczyć z błędnym stancwiskiem znacznej części ludności wobec Prus Wschodnich, a przede wszystkim przyciągnąć młodzież, która traci coraz bardziej jakiegokolwiek przywiązania do miejsca swego pochodzenia⁹⁾.

Wydaje się, że przy omawianiu działalności Göttinger Arbeitskreis, przy rozszyfrowywaniu jego współpracowników tej drugiej — wewnętrzno-niemieckiej — strony nie będzie można pominąć.

Jak już wyżej zaznaczyłem, Roczniki i Göttinger Arbeitskreis wiele miejsca poświęcają sytuacji Mazur i Warmii w latach 1945 — 1955. Rudolf Neumann jest jednym z tych, który specjalizuje się w zakresie badania stanu ziem dawniej wchodzących w skład państwa niemieckiego¹⁰⁾. Nie będę polemizował ze stwierdzeniami R. Neumanna, podkreślę jednak fakt, że dyskusja z autorem będzie utrudniona, gdyż jest to przeciwnik siłacy się na obiektywność. Co więcej rewizjonistyczne akcenty wcale nie umniejszają wartości pracy. Zasygnalizuję jednak zagadnienia, które autor poruszył, a które mogą nas na nie uczulić. Otóż, mimo, że my posiadamy bazę materiałową do historii Polski Ludowej, okazuje się, że przeciwnik orientuje się dostatecznie w naszych problemach. Osiągnął on to przez szczegółową konfrontację wypowiedzi czołowych naszych polityków, działaczy społecznych i gospodarczych. Szeroka analiza prasy również dostarczyła wiele materiału. Tak samo korzystał z materiałów zebranych przez przejeżdżających z Polski do Niemiec. W tym względzie okazuje się niesłychana wartość materiałów kronikarskich (zachodnio-niemiecka archiwistyka określa to jako „Zeitgeschichtliche Sammlungen”) ¹¹⁾. Pierwszym problemem — to rozwój polskiej administracji; autor ograniczył się raczej jednak tylko do analizy podziału administracyjnego¹²⁾. Zagadnienia ludnościowe, szczególnie osadnicze są z grubsza przedstawione ilustracjami tzw. „dzikiego” i zorganizowanego osadnictwa. Artykuły prof. Kiełczewskiej zwróciły uwagę autora na istotny problem naszych miast. Szczególnie podkreśla autor naszą akcję repolonizacyjną, a z drugiej strony „bierny opór ludności autochtonicznej”. Zbyt jednak prosto — nacjonalistycznie — ocenia ten opór. Na zakończenie chciałbym zwrócić uwagę na charakterystyczną ocenę naszej polityki gospodarczej przez autora — otóż uważa on, że istotną przyczyną upadku gospodarczego miast, było „niesłuszne komasowanie małych przedsiębiorstw w większe”.

Rozmiary Roczników, zawarta w niej problematyka, zmusza ośrodek olsztyński oraz ośrodek kaliningradzki do wzmoczenia wysiłku naukowego, który mógłby przeciwważyć szalę na naszą stronę. Wydaje się, że analiza Roczników winna być punktem wyjścia koniecznej współpracy naukowej Olsztyna z Kaliningradem, wspólnego ułożenia programu badawczego, jeśli nie chcemy powtórzyć wypadku z okresu międzywojennego, że polska

⁹⁾ Bruno Schumacher, *Aus der Geschichte Ostpreussens*, Leer 1953, s. 5, 12. Stwierdza on, że trzeba szybko działać, gdyż „zaczyna się w Niemczech i za granicą fałszywie oceniać Prusy Wschodnie, szczególnie dotyczy się to naszej młodzieży”.

¹⁰⁾ Rudolf Neumann: *Ostpreussen unter fremder Verwaltung*. Jahrbuch t. VII, s. 266 — 275. Rudolf Neumann: *Ostpreussen unter polnischer und sowjetischer Verwaltung*. Frankfurt — Berlin, 1955 XV, s. 112, 1 mapa. Neumann R., R.P. Rochlin: *Die Wirtschaft Polens von 1945 — 1952*. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, Berlin 1956. Prace w tym względzie prowadzą: Institut für Konjunkturforschung w Berlinie oraz Prezydium Gottfried Herder — Forschungsrat. To ostatnie zaplanowało serię opracowań pt.: *Ostdeutschland unter fremder Verwaltung 1945 — 1955*. Pierwszy tom tej serii to właśnie praca Rudolfa Neumanna.

¹¹⁾ W polskiej służbie archiwalnej spełniają tę rolę tzw. kroniki regionu.

¹²⁾ Autor nie zna prawie zupełnie problemów wewnętrzno - administracyjnych, poczynszy od tworzenia się samorządnych Komitetów Obywatelskich, samorządu terytorialnego, tworzenia się administracji państwowej i przejmowania władzy nad terenem przez tę ostatnią.

nauka historyczna na Brackmannowskie „Deutschland und Polen” zdołała odpowiedzieć tylko nikłą recenzją, miał repliką, względnie, jeżeli nie chcemy powtórzyć za Pauksztą, że „jedyny program w sprawie Ziemi Odzyskanych istnieje tylko w rewizjonistycznych instytutach naukowych Niemiec Zachodnich”¹³⁾.

T. Grygier

CONSTABEL ADELHEIT: Vorgeschichte des Kulturkampfes*). Quellenveröffentlichung. Berlin 1956 s. 366.

Każde wydawnictwo dotyczące jednego z najważniejszych wydarzeń w życiu wewnętrznym Niemiec XIX wieku — walki kulturalnej — ze zrozumiałych powodów zawsze interesuje historyka polskiego. Walka kulturalna jest ważnym wydarzeniem w życiu ludności byłego zaboru pruskiego, a szczególnie ważnym w życiu Warmii. Wprawdzie historia walki kulturalnej na Warmii została opracowana już, ale jest to opracowanie przestarzałe¹⁾. W ogóle trzeba stwierdzić, że historia tego okresu dysponuje bogatym materiałem źródłowym. Są to jednak w zasadzie tylko raczej pamiętniki współczesnych.²⁾ Tymczasem najbardziej zainteresowane strony tego sporu, obejmującego przecież nie tylko Niemcy ale i całą środkową Europę, państwo i Kościół katolicki nie udostępniły swych akt. Pierwszymi którzy częściowo korzystali z akt państwowych to J. Heckel³⁾ i E. Schmidt⁴⁾. Dlatego Zarząd Archiwów Państwowych w Niemieckiej Republice Demokratycznej przystąpił do wydawania materiałów źródłowych z zespołów aktowych byłego Ministerstwa Wyznań (Kultusministerium) w Berlinie, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Tajnego Gabinetu Cywilnego (Geheimer Zivilkabinett), Urzędu Rady Ministrów (Staatsministerium), Ministerstwa Finansów oraz różnych zbiorów pozostałych po cesarzu Wilhelmie I a także ministrach Mühlern i Falku.

Wydawnictwo źródłowe pozwala więc na głębsze spojrzenie w motywy walki kulturalnej rozjaśnia niektóre problemy. Motywem wydawnictwa jest teza, że walka państwa pruskiego z Kościołem rozpoczęła się z chwilą, gdy postanowienia soboru watykańskiego spowodowały przeniesienie się wewnętrznej walki kościelnej na nauczycieli, będących równocześnie urzędnikami państwowymi. Ekskomunikacje na nauczycieli wydawane przez Kościół na starokatolików potraktowano jako wkraczanie Kościoła w kompetencję państwa. Wydawnictwo starało się tę tezę udokumentować. W tym jednak ograniczeniu tkwi błąd wydawnictwa, które staje się jednostronne i upraszcza problematykę sporu.

W wydawnictwie znajdziemy wiele materiałów do historii b. zaboru pruskiego, że wspomnę choćby raport prezesa rejencji gdańskiej, który melduje, że Kaszubi łączą wojnę francusko-niemiecką w r. 1870 z rozpoczynającą się walką z Kościołem katolickim. W wyniku tego zbiegu okoliczności wzrastały wśród tej ludności sympatie dla Francji, życzenia jej zwycięstwa, które byłoby równoczesnym zwycięstwem Kościoła katolickiego nad Kościołem ewangelickim. Dalej znajdują się w wydawnictwie ważne materiały do historii walki kulturalnej na Śląsku.

Nas jednak interesuje przede wszystkim sytuacja na Warmii, tym bardziej, że bezpośrednią przyczyną walki państwa pruskiego z Kościołem wyszła z Warmii. Bp warmiński Krementz najostrożniej wystąpił w tym sporze, co spowodowało np. bardzo daleko idący komentarz Provinzial-Schul-Kollegium w Królewc. Traktowało ono wystąpienie z 11 listopada 1870 r. w sprawie ogłoszenia bulli Unam Sanctam jako chęć podporządkowania władzy świeckiej autorytetowi władz duchownych (s. 85). Stanowisko bp Krementza do sprawy dr Wollmanna oraz dyrektora Gimnazjum Braniewskiego, uznały królewieckie

¹³⁾ Tygodnik Zachodni, Poznań 17. XI. 1956.

*) Kulturkampf — walka kulturalna, prowadzona przez Prusy z Kościołem katolickim w okresie Bismarcka.

1) F. Dittrich: Der Kulturkampf im Ermland, Berlin 1913.

2) Np. O. Bismarck: Gedanken und Erinnerungen. Berlin 1923., W. Reichle: Zwischen Staat und Kirche. Das Leben und Wirken des preussischen Kultusministers Heinrich v. Mühlern Berlin 1938; E. Foerster: Adalbert Falk. Gotha 1927.

3) J. Heckel: Die Beilegung des Kulturkampfes in Preussen. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanon. Abt. XIX. t. 50. r. 1930.

4) E. Schmidt: Bismarcks Kampf mit dem politischen Katholizismus Berlin, 1942.